

կինը, ո՛չ...» երգելով, «Կեցցէ՛ Զէյթուն» կոչելով բաժակ պարպել։

Օրջմը պիտի զղջանք։ Վերջին զղջումը եթէ կորսուեւ, լուսնայ եզոյ մեղաւոր հողիններու փրկութիւնը կրնայ զիւրացնել, բայց ազգութիւններու կորուստէն բան մը ետ չի դարձներ։

Զէյթուն մենէ ո՛չ երգ կ'ուզէ, ո՛չ բաժակ, ո՛չ ալ «Կեցցէ»։ այլ միայն հաց։

ՅՈՅՑԻ ԶՐՈՅՑՆԵՐ

Վերջին պահուն Ռիւթերի գործակալութեան հեռագրէ մը կը տեղեկանանք թէ Գաշնակցական կուսակցութիւնը մօտերս Պոլիս ցոյց մը ընելու կը պատրաստուի։ Այս լուսնային ստուգութեան աստիճանը մեզի անձանօթ է. օգոստոսի մեքենայով մէ երգուշակութիւններու կը մղէ թղթաւիցները թէ տարեկանի առաջնութեան խորհուրդը յուշում է։ Հիմաւոր տեղեկութիւնները պակսելով միայն ենթադրութիւններէ պէտք է առաջնորդուինք։

Բարեկի թերթերէն ուսանք քանի մը շաբաթ առաջ խօսեցան վերջերս Թիֆլիս գումարուած Գաշնակցական ընդհանուր ժողովի մը մասին. ահա հիմա ալ ցոյցի մը լուրը կը տարածուի։ Գաշնակցութեան ինչ ընելիքը — եթէ երբեք բան մը պիտի ընէ — չենք գիտեր, հետեւաբար կարող չենք ո՛ր եւ է գտաստան ընել. բայց եթէ իրենց յեղափոխական գործողութիւնը անցեալին կրկնութիւնը պիտի ըլլայ, ազգին համար նիւթական ու բարոյական ազդեալ գաւառ ուրիշ արդիւնքի չենք սպասեր։

Գաշնակցական կուսակցութեան յեղափոխական գործերուն շերտապէս ծափահարող պիտի ըլլայինք եթէ կաւոյ ըլլային տիրել այնպիսի միջոցներու որոնք գործնական հետեւանքի մը յանգէին. հզօր կազմակերպութեամբ երկարատեւ մաքառում մը կրնայ եւրոպական միջամտութիւն հրաւիրել ու սուլմանը պարտաւորել գոնէ միջնեւ աստիճան մը Հայոց զիւրացնել տարբեր պայմանները. բայց անանկ չըլլալիս հօտի պէս երեւանն ու մէկէն ի մէկ անեղեղութեամբ Հայաստանի վիճակը տեսլի կը ծանրացնէ ու Պոլսոյ Հայերն ալ սոսկալի կացութեան կ'ենթարկէ, եւ Հայկական դասն ալ ահապապէս կը վտանգէ։ Եւ ժողովուրդը յուսահատութեան մատնուած, լքումի անձնատուր, իր փրկութիւնը պահպանողականութեան զրկին մէջ պիտի մնա։

ԱՊԱԿԱՆՈՒԱԾ ՄԻՋԱՎԱՅՐ

Վառնա հրատարակուող «Իրաւունք» թերթին 42 թիւին մէջ Արշակ Զօպանեան հրատարակած է կեղծարար Կիւրճեանի զրպարտութիւններու խնդրին առթիւ ընդարձակ նամակ մը որմէ հետեւեալ կտորը առաջ կը բերեմ որպէս զի քանի մը զիտողութիւններ ընելու առիթը ունենանք։

«...Գրադէտներու համար յարգանք խնդրելով, անշուշտ ըսել չէի ուզեր թէ զրադէտ մը անսխալական պէտք է սեպել, բայց կը մտածէի — և այդ մտածելու եղանակին մէջ ինծի հետ ունիմ բաղադրակիր թաշարհին ամէնէն ազնիւ մասը, — թէ ժողովուրդը մը մեծ խտտութեամբ պարտաւոր է կշռել այն ամբաստանութիւնները որոնք կը նետուին իր զրադէտներուն, այսինքն իր միտքն ու հողին, իր էութեան ամէնէն բարձր մասը ներկայացնող անձերուն ձեռքին։ Ժողովուրդը մը, իր ամէնէն արդիւնաւոր զրադէտներէն մէկուն անբարոյականացումը հաճոյախառար զիւրահաւանութեամբ մը ընդունելով, իր հոգեկան փառութիւնը խոստովանած կ'ըլլայ։ Ժողովուրդը մը իր հանրային մարդոց, իր զաղափարական պաշտօնականներուն վրայ կարծիքը փոխելու է այն ատեն միայն երբ փաստ, զրադէտն ու անհերքելի փաստ ցոյց տրուի։ Իրեն գէտ մասնաշրջանի

ամբաստանութիւնը տարածուելէն ի վեր, Արփիար «Հայրենիք» լրագիրը հիմնեց, — Հայ ցեղին մատուցական կեանքին ամէնէն կարեւոր ու փառաւոր երեւոյթներէն մէկը, — և Պոլսէն հեռանալէն ի վեր, խաբեբայ յեղափոխականները զիսակազմեց ըրաւ. ասոնք մասնաշրջաններ եղած ըլլալու փաստեր չեն, այլ ապացոյցներ ամէնէն ճշմարիտ հայրենասիրութեան։ Գալով Հրաւիր յօդուածներուն, պառաւի բաժնատանքներ են, եւ ո՛չ փաստ։

«Ես այս խնդրոյն մէջ բացարձակապէս անկախ անձ մըն եմ. ոչ մէկ կերպով վերաբերութիւն չունի այդ գործը ինծի հետ. Պոլիս երբեք մասնակցութիւն չեմ ունեցած յեղափոխական գործունէութեան, եւ համակարծիք ալ չեմ եղած այդ կանխահաւ եւ հապճեպ շարժումին. բայց չեմ կրնար անտարբեր մնալ այսքան կարեւոր երեւոյթի մը առջեւ, եւ չեմ հասկնար ո՛ր եւ է Հայ անտարբեր մնայ. ազգին ամէնէն նշանաւոր անձներէն մէկը կ'ամբաստանուի ամէնէն աղտոտ ուժերով. ազգին պարտքն է պահանջել որ այս խնդիրը լուսաբանուի եւ վերջանայ։

«Արփիար ինքն իսկ կ'առաջարկէ որ պատուոյ ատենն մը կազմուի. ամբողջ ազգը Արփիարի առաջարկը պէտք է ծափահարութեամբ ընդունի. պէտք է երեւան ելլեն և քնննուին այն խորհրդաւոր տօքիւ մասնները որոնց վրայ հիմնուելով կարգ մը մարդիկ Արփիարը մատնիչ կը համարին։ Ասկից զատ ո՛ր եւ է ընթացք վերջնական դատաւարութիւնն է ամբաստանողներուն։ Եւ ասիկա պէտք է շուտով կատարուի։ Այս ճշմարտութեան կացութեան մէջ, ազգը պէտք ունի, ոչ թէ թուաւոր վէճերով խնդիրներ փոխանցուի, այլ իր բոլոր ձեռքերն եւ ուժերը միացնելով լրջաբար իր փրկութեանը մտածելու։ Ալ հերքէ եւ որչափ տեսեց այս անտանելի մղձաւանջը։»

* *

Առաջին զիտողութիւնն այն է թէ «Հայրենիք»-ի հիմնադրութիւնը, զարգացումը հայ ժողովուրդը նախ կը պարտի Շահնազարին, որ մեր զրադէտն պատմութեան մէջ նման երբեք չտեսնուած զօհոսութիւններով հիմնեց «Հայրենիք»ը ու առաջ տարաւ այնքան տաղանդով ու կուրով, մնալով թերթին զերազոյն վարիչը։

Երկրորդ զիտողութիւնն։ Կեղծ յեղափոխականներու զիսակառնութեան գործին մէջ արժանիքը պէտք է վերադրել Հնչակեան ընդհանուր ժողովին որուն կը մասնակցէին Մեծ-Հայք, Փոքր-Հայք, Կիւրճեան, Պոլիս, Լոստոն գործող բոլոր ընկերները։

Ու անցնիմ ուրիշ կարեւոր խնդրի մը։

* *

Զօպանեանին զիտողութիւնները որքան որ ալ մասնաւոր պարագայի մը կը պատկանին բայց եւ այնպէս այդ անձուկ շրջանակը շատ ընդլայնելու ենք, ու այս խնդիրը գոնէ Եւրոպայի մէջ պէտք է հրապարակադրութեան նիւթ մատակարարէ, ազգային բարոյականը ուղիղ ճամբու մէջ դնելու համար։

Սկսիմ յիշատակութիւնով մը. Երբ 1891 ին «Ընդհանուր մտաքննութիւն» վրայ ես ալ բանտէն ելայ, Օրթա-դէկ գալով տեսայ որ շատերը Պ. Յակոբ Գուրգէնի վրայ — իր լեզուն խօսելով — «Խեղճ ակամբ կը նայէին»։

— Գեղի մասնաւոր ան է, ըսին ծանօթներու։

— Ինչպէս, հարցուցի։

— Գուրգէնը չէ, քեզի գէտ ինչեւ չէ գրած, ինչեւ չէ խօսած. գոն ալ վար չեւ մնացած, գոն անոր զգրուցին շատ փառ հասցուցիք բու ծաղրերով, ան ալ հիմա իր վրէժը լուծեց։

— Ներքեցէ, ըսի, քանի որ Գուրգէնը թշնամիս եղած է, էս մեծ ապացոյցն է ասիկայ որ ինծի մատնած չկրնար ըլլալ։

— Ինչպէս։

— Որովհետեւ զաղանիքներս թշնամիս չեմ հաղորդեր։

— Հիմա իրաւունքն չէ։

— Բնաւ։

Ենթադրենք թէ բանտարկութիւնն քանի մը տարի տեսէր, կամ թէ նուազ խղճամբս եղած ըլլայի, եւ ահա

Պ. Գուրգէն, տնօրէն Հայկական Կրթարանի, ուսուցիչ Հայկաբանութեան, ազգային երեսփոխան, անգամ Ուսումնական խորհրդի, պիտի նկատուէր մատնիչ մը։ Ոչ ոք չէր ուզած մտաբերել թէ թշնամի մը մատնիչ ըլլալու զիւրութիւն չունի։ Գիտեցի նաեւ որ սմանք շատ տոգոհ մը նացին այս զրպարտութիւնը ջնջած ըլլալու։

Երբ գեւ շատ չէր տարածուած մատնիչներ տեսնելու հիւանդութիւնը, Պ. Գուրգէնի վրայ շատ գէշ բաներ կը խօսէին. ամէն տեղ զրած, հոշակած էին թէ ոստիկանութեան մարդն է։ Խեղճը շուարած մնացած էր, չէր գիտեր ինչ ընէր, որոն հասնէր, ինչ պատասխանէր։ Վերին աստիճանի ամբարտաւանութեամբ լեցուած, տխմարութիւններ շատ ըրած էր, բայց ստորին դեր կատարող, երբեք։ Խրարու գէտ շատ բան կը գրէինք, բայց գիտէի որ անարգ դեր կատարող մարդ չէ։

— Այդ մարդը ինչ բան մատնած է, կը հարցնէի, անոնց որ իբր թէ ինծի զօհոսականութիւն մը պատճառելու համար կուգային Պ. Գուրգէնի համար պարտաւոր խօսքեր կ'ընէին։

— Շատ, շատ։

— Ինչ, որը։

— Շատ, շատ։

Տարակոյտ չկար թէ զրպարտութիւն ըլլալը նախ առանց գիտէին որ շատ, շատ, կ'ընէին։

Օր մը, 1890էն առաջ, երկու երեք բարեկամ տարբեր կողմերէ, և իրարու անձանօթ, եկան ինծի գտան եւ ըսին որ զօհոսանում երիտասարդ փաստաբան մը որ ազգային բաւական զաղանիքներու կը տեղեկանար, եւ որուն հետ շատ բաւ բարեկամներ էինք։

— Ինչ կայ որ։

— Լոտես է եղեր։

Եւ ոչ իսկ հարցուցի թէ «Ինչ փաստ ունիք», տարաւայս մը ունենալը ինքզինքնի ներքի չէի սեպեր. բայց ըսողները ազնիւ երիտասարդներ էին, ու անոնցմէ մէկը տեղեկացած էր այդ լուրին կաթոլիկ հայոց մէջ մեծ զիրք ունեցող, շատ պատուաւոր անձ մը որ, անցողաբար ըսենք, եւ ոչ իսկ այդ փաստաբանին ո՛վ ըլլալը գիտէր։

Հարցուցի փնտռեցի. փաստաբանական չեմ գիտեր ինչ վէճի առթիւ յերկրուած էր այդ զրպարտութիւնը։

Բայց 1890էն ետքն էր որ ապականուած միջավայրի մը բոլոր զարշնայք երեւան եկաւ Կիւրճեանութեան թուականի մը բացումով։ Միջին դարուն Խաչապատ մանուկատի ատեն կը հաւատացուէր որ մասնաւոր մարդիկ այդ հիւանդութիւնը երկիր մը մոցնելու եւ հոն տարածելու զիւրային զաղանիքը ունին։ Ժողովուրդը մօրեղին այդ տարածիչները կը փնտռէր. ու ահա ո՛վ որ ատելութիւն ունէր ուրիշի մը գէտ՝ զայն զաղանապէս կը մատնէր ամբիւն կատաղութեանը, իբր հիւանդութեան գործակալը։ Պոլիս ալ այդ օրինակ տեսարան մը ընծայեց. Կիւրճեանները եւ բեւան եկան. ու որ շահ մը ունէր ուրիշին կործանումին մէջ, ու որ ատելութիւն կը սնուցանէր որտեղ խորը մըրցակցի մը գէտ, ու որ զրգուած էր նախաձեռն, անմիջապէս մէկուն ակառքին կը փոխարէ՝ «Կիւրճեանը զգուշ կեցէք». ու քանի մը օրուան մէջ այդ զգուշ բառը կը թռչէր բերնէ բերան։ Զրպարտեալը չէր գիտեր ինչ ընէր, ուրոն օճիքէն բռնէր, ուր գտնէր թունաւոր նետը արձակողը։ «Կ'ըսեն, կ'ըսուի»։ Ու կ'ըսէին ալ չինայուցան։ Գաշնակեան արցունքներ կը թափէին իրենց վրայ տարածուած զրպարտութիւններու մասին. իրենք լրտմաւ։

— Բայց սոքերնիլ պաղններ, աս ո՛ր անօրէնն է առանկ սուտեր հանողը. բան մը ըրած ենք. ո՛վ լրտեսած ենք. աղջիկ զաւակ ունինք, գոն անոնց խնայելին այդ անաստուածները։

Օհ, Կիւրճեանութիւններն ալ երեւան եկած էին, ու կանացի հաշիւները զրպարտութեան աղտոտութիւններով կ'ուզէին մաքրել։

Զրպարտութիւնը կը նմանի այն հիւանդութիւններուն որոնք աղտոտ միջավայրի մը մէջ կրնան ճարակել. իրենց մահը մաքրութիւնն է։ Գալերան երբ քաղաք մը մտնէ իր միջոցները միշտ կեղտոտութեան կեղրանները կը սնանին. այսպէս ալ բարոյական հիւանդութիւնները իրենց

պատրաստ անհավայրը կը գտնեն ապականուած, կամ ապականութեան տրամադիր սրտերու և մաքեբու մէջ։ Ու Պոլիս, եւ անկէ ետքը ուրիշ տեղումնք, ամէն բաղքի մէջ ուր Հայեր կան, չպակեցան միջավայրեր որոնք ոչ միայն առանց բոլոր մը վարանելու կ'ընդունէին եւ կը տարածէին յերկրուած զրպարտութիւնները, այլ մինչեւ իսկ խորսպէս կը վշտանային հերքում լսելով։

«Ինչպէս գիտես զիմացինդ. — սրտիդ պէս» կ'ըսէ շատ փորձառական եւ խորիմաստ առած մը։ Երբ կ'ուզենք իմանալ թէ Հայու մը ներքինը ինչ է, բարոյական ինչ տեսակ հիւանդութեան յարմարութիւն ունի անոր սիրտը, շատ պարզ միջոց մը կայ հոգիին խորը թափանցելու։ Ո՛ր եւ է անձի վրայ կարգ մը զրպարտութիւններ ըրէ. որ զրպարտութեան որ շուտով հաւաքայ, առանց դժուարութեան, ապահովաբար այդ մարդն ալ ինքը բնականէն տրամադրուած է այդ ոճերը գործելու — եթէ չէ գործած արդէն։ Մասնութեան, լրատութեան շուտով, առանց ո՛ր և է անհերքելի փաստ փնտրելու հատուցողները իրենք ալ արդէն մատնիչի եւ լրտեսի խմորովը շինուած են։ Փորձը անսխալական է։

* * *

Ուշագրաւ է սակայն որ այդպիսի զրպարտութիւններ յեղափոխականներէ չէին բղեր, — գոնէ մինչեւ Հրեշտականներէ զատ ուրիշ կուսակցութեան մը երեւումը։ Պատճառը պարզ էր. յեղափոխականները իրենց կազմակերպութեամբը կրնային ստուգապէս զիտնալ թէ ինչ գաղտնիք երեւան ելած է, եւ անոր համեմատ ալ գտնել անգաղտնիստակը կամ լրտեսը, ու պատժել զայն։ Բայց ճշմարտապէս համոզումով յեղափոխականները նոյն իսկ հակառակորդներու դէմ զրպարտութեան դիմելը զգուշ մնացած են, ու կրնանք ըսել՝ անընդունակ են զրպարտութեան։ Ո՛չ ապաքէն թիւրք իշխանութեան դէմ Յեղափոխութեան բողոքը հիմնուած է նախ եւ առաջ կառավարական անիրաւութիւններուն դէմ, անարդարութեան դէմ։ Եւ թրքական ո՞ր անիրաւութիւն, ո՞ր անարդարութիւն կրնայ մօտենալ ուրիշի դէմ արձակուած բարոյական զրպարտութեան մը։ Ո՞ր Հայն է որ հազար անգամ աւելի նախապատիւ պիտի չհամարի Հիւանի պէյի պէս վայրենի դադան մը իր դէմը ունենալ, որ միայն իր նիւթական կեանքին թշնամին է, քան թէ Միքըն Կիւրճեանի մը, Յովհաննէս Խալիֆեանի մը պէս զրպարտիչ—մարդասպաններ, որոնք թէ՛ բարոյական զենքը, թէ՛ նիւթականը ձեռքի տակէ կը գործածեն եւ կ'անակէ։ Ճշմարիտ յեղափոխականը երբեք զրպարտիչ չըլլար նոյն իսկ իր արեւել խմորին դէմ։

Երբ այս սողերը կը գրեմ ինծի կը հազորդուի թէ վառնա պուլկարական ասեանի տոջն կատարուած մը պիտի տեսնուի։ Պ. Տիգրան Ճգնաւորեան ամբաստանուած է, — կամ թէ աւելի ճիշդը զրպարտուած է — որ իբր թէ վառնայի մէջ թուրքական լրտես մըն է։ Հարկ է ըսել թէ երբ մէկը կը զրպարտուի «օճախը» նախ Կիւրճեան եւ ընկերութեան մէջ փնտրելու է։

Պ. Ճգնաւորեան Պոլիս երեւոյթական եղած էր, ու աւելի անգամ որ ազատականութիւնը կը կուռը պահպանողականութեան դէմ, կը յիշեմ որ Պ. Ճգնաւորեանի անունը ազատական քուէարկողներու ցուցակին մէջն էր։

Պ. Ճգնաւորեան կը բնակէր Մաքրի գիւղ և Ալլըգեան խորն պատրիարքին զրացի էր. երբ 1890ի զեպերը սկսան պատահել, նախկին պատրիարքը իր երեւոյթական զրկիցին, որ պատուաւ մըն ալ էր միանգամայն եւ վաճառական, խորհուրդներուն դիմեց։ Պ. Ճգնաւորեան — ան ասան Ճգնաւորեան էֆէնտի, ամէնուն պէս — յայտարարեց Ալլըգեան պատրիարքին որ պարտաւոր է մեծ կարեւորութիւն ընծայել յեղափոխական շարժումին, վասն զի կարծուածին պէս անցողական, չնչին երեւոյթ մը չէ. ազգային պահանջաւաններուն ծնունդն է։ Ազգին պէտքերուն գոհացում տալով միայն կարելի պիտի ըլլայ հանդարտեցնել ազգին սիրտը, եւ հանդարտեցնել զինքը։ Ալլըգեան պատրիարք շատ շնորհակալ եղաւ «այս իմաստուն եւ խոհական խորհուրդներուն» — նոյն իսկ պատրիարքին

բառերն են, ու խոստացաւ միշտ դիմել Ճգնաւորեան էֆէնտի խորհուրդներուն։

Նորէն դիմեց թէ ոչ, չեմ գիտեր, բայց անշուշտ շատ անգամ յիշեց այս ազգարարութիւնը։ Հաւանօրէն տարբեր կ'ըլլար պատրիարքարանին վիճակը եթէ փոխանակ Սիմոն պէյի Ճգնաւորեան էֆէնտի մը վարչապետ եղած ըլլար։

Այս ամէնը յիշեցի երբ հիմակուան եղածները կը լսեմ։ Ու տարակոյս չունիմ թէ Պ. Ճգնաւորեան լատեր գոյն պիտի համարէր Նազըմ փաշայի եւ Հիւանի պէյի հետ գործ ունեցած ըլլալ, տանջանքի ենթարկուած, բերպարկութեան դատապարտուած, քան թէ այդ «օճախին» մազմազ կրակին մէջ կամաց կամաց այրիլ։

Ու յետոյ, Յեղափոխութեան զարգացումը, հզօրացումը ժողովրդին բարոյականացումին զուգընթաց է։ Որքան աւելի մաքուր բարոյական ունենայ ժողովուրդը, Յեղափոխութիւնն ալ աւելի ժողովրդի մը մատուցական, անտեսական, մարմնական ազատագրութեան մեծագոյն աստարը՝ այնքան աւելի յաղթական կը յառաջդիմէ։ Անհատական շահախնդրութիւնները երբ մասնաւոր յեղափոխութեան մէջ գեւ սկսնակ ժողովուրդ մը վախճանելու, խաչեցնելու, յուսահատեցնելու կ'ըլլեն, անձնական կըրքերը գոհացնելէ շատ ու շատ աւելի մեծ ոճրագործութիւններ կ'ընեն։ Ճշմարտապէս յեղափոխականները ինչպէս ամէն անբարոյական գործ, նմանապէս, և նմանաւանդ, մասնութեան, լրտեսութեան զրպարտութիւնը Յեղափոխութեան մեծ թշնամիները կը նկատեն։

Անողորմ ըլլանք Մամբրէի մը, Թիւթիւնիէֆի մը դէմ, բայց աւելի անողորմ ըլլանք ամէն տեսակ զրպարտիչներու դէմ։ Մատնիչը մասնաւոր շրջանակի մը մէջ գործ մը կը խանգարէ, բայց զրպարտիչները ամբողջ ազգի մը բարոյականը կը խանգարեն։

Ա. Ա.

Յ. Գ. Կեղծարարը որուն բարոյական կորուստի ժամը հնչեց, իր մոլեգնտ յուսահատութեան մէջ փրկուութեան ճիւղը կը փնտռէ Մամբրէի հարցաքննութեան կեղծ տեղեկագրին անկարեւոր խնդրին մէջ։ «Մարտ»ի 1897 յոյնմբեր 20ի թիւին մէջ գրած էի թէ «Դրօշակ»ը բոլիւշուին, ինչ որ արդէն ցոյց կուտար թէ անոր պարունակութիւններու մասին կատարեալ գիտակցութեամբ չէր որ կը խօսէի, այլ յետգիտութեամբ միայն։ «Դրօշակ»ի թիւերը շատ քիչ տեսած եմ. նոյն իսկ ինծի վերաբերեալ խնդրներու մէջ ըսած եմ՝ եւ «գոնէ ես չեմ տեսած»։ «Դրօշակ»ի 1895 սեպտեմբեր 15ին համաբաւոր ծանօթագրութիւնը տեղէ մը գտնուելով՝ ամիսներ ետքը օրինակեցին ինծի խրկեցին երբ Երկրպետն էի։ Մամբրէի հարցաքննութիւններուն արդէն հրատարակուած մասին վրայ բանի մը տող աւելի կամ քանի մը տող պակաս ո՛չ բան մը կ'աւելցնէ, ո՛չ ալ բան մը կը պակեցնէ։ Մասնաւոր որ Պոլիս առաջին դէպք իշխող կրնար ուզածից քիչ Մամբրէի մասին, վասն զի անոր ըրած մասնութիւնները ամէն մարդ գիտէր. հարց—պատասխանի վերածելը գտնար գործ մը չէր. ու Մամբրէն ալ մեռած էր։ Գործը հոն էր որ հրապարակ հանէին ՄիլիթներԸ որոնք բոլիւշին պահած էին ԿԱՐԳԱԼ հրատարակելու համար, եւ այդ էր որ 20 ՍՈՐՈՒՆԱԿՈՒՆՅԱԼ, վասն զի ուրիշ մեռած չի կար, որով Կիւրճեան եւ ընկերքը քաջութիւն ունենային հրապարակել կեղծարարութիւն մըն ալ նետելու։

Բոլոր խնդիրը ասոր վրայ էր, եւ կը մնայ. ու այս ըսածս այնքան գիւրդաբանի է որ կեղծարարը ինքն ալ խոստովանեցաւ հետեւեալ կերպով.

«Ո՛չ, հարցաքննութիւնը ամբողջ է, ու եթէ «Հարու» (նախկին) բառը գրուած է ստորեւ, կամ մոռացութիւն եւ «կամ» ուրիշ հարցաքննութիւններու — կը հասկնամ, Ար. «փիար էֆէնտի» — մէկ շարքը մասնաւոր ընկելու դիտաւարութեամբ եղած ըլլալու է։»

Եթէ Կեղծարարը ինք ասանկ կը հասկնայ, ուրիշներն ալ նաեւ կրնան այսպէս հասկնալ, և ճիշդ այդ «ՄԷԿ ՈՒՐԻՇ ԵԱՐԻՆ» է որ կը պահանջուի Նօթին—Բիւրոյ եւ ընկերութիւններէ։

Ա. Ա.

ՆԻԱՆԴՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

Նախորդէն Ա. Էլպա կղզին քաշուելուն առթիւ իր վաղեմի զինակիցներուն հրաժեշտի ողջոյն մը տուաւ Պոնթիւթիկի պալատէն. այդ «մնաց բարով»ը՝ «Պոնթիւթիկի մնաց բարով» ճանչցուած, պատմութեան մէջ որոտայոյզ վսեմի եղական օրինակը մնացած է, կամ աւելի ճիշդը մնացած էր. հիմա մարդկութեան տարեգրութիւնները վսեմագոյն մնաց—բարով մը կ'արձանագրեն. — Հաճի Արթին Ճիհանկիւլինը։ «Սիրտս ձեզմէ անբա՛ւ ժան է, սիրելի անկեղծ ընկերներս... Հրաժեշտի հետ «ընկերական ջերմաւառ համոյրներս ձեզ ամէնքեկ, սիրելի՛ վաղեմի ընկերներս» — Դժբաղդութիւնը հոն է որ հարցնող փնտռող չի կայ թէ ո՞ր կ'երթաս, մարդ, ո՛չ ալ ետեւէն լացող։

Այս ցաւաբարին անունը մեզի քիչ մը զբաղեցնելու առիթ մը պիտի չի հայթայթէր եթէ զլիսուն եկած փորձաքննող տարածուած, եւ փոխանցիկ, հիւանդութեան մը արգասիքը եղած չըլլար։ Յեղափոխութեան թուականը բացուելէն ի վեր կարգ մը մարդիկ իրենց զիտակցութիւնը կորսնցուցին, ինչ որ դժբաղդութիւն մըն է իրենց համար։ Ժողովրդին տղէտ դատակարգին մէջն է Յեղափոխութեան օգտակար ծառայութիւն մատուցանողներ շատ կը գտնուին, պայմանաւ որ իրենց ընդունակութեանը և կարողութեանը սահմաններէն դուրս չելլեն։ Ամէն տեղ եւ ամէն առիթ ժողովուրդ մը իր պատերազմներուն, իր կոհներուն մէջ պէտք ունի բիրտ ուժին, կոյր անձնութիւններու. այդ անձնագրահները հանրային համակրանքը կը գրաւեն երբ միայն ինքզինքնին նուիրել գիտնան, ու յաւակնութիւն չունենան հանրային միտքը զեկաւարելու, ազգի մը առաջնորդելու։ Այս պարագային ծիծաղելի կ'ըլլան եւ արհամարհելի։ Պատերազմին մէջ, զինուորը այնքան արժանիք ունի որքան ռազմագէտը։ Բայց զինուորին գերը տարբեր է, ռազմագէտինը տարբեր։

Մեր ազգային ժամանակակից պատմութիւնը չի մոռնար, օրինակի համար, Կէմ—Ալմազ Մանուկը, թուրքական Օհանէսը որոնք Գոլմ—Գաբու նահատակուեցան 1890 յուլիս 15ին։ Իրենց արժանիքը այդ մարտիրոսութեան մէջ կը կայանայ։ Բայց պահ մը ենթադրենք թէ այդ երկուքը յուլիս 15ին ծանրապէս վիրաւորուած ըլլալին ու հոգեւոր առողջանային, կամ բերպարկութեան դատապարտուելով տարիներ ետքը ազատուէին, ինչ պիտի խնդրուէր իրենցմէ եթէ յեղափոխական դործի ծառայելու յօժարակամ գտնուէին։ Բնականաբար անոնցմէ պահանջուածը լոկ իրենց կարողութեանց համաձայն պիտի ըլլար։ Երկուքն ալ լոկ իրենց պարտականութիւնը կատարեցին. բայց կրնանք ենթադրել որ եթէ հիմա Երոսպա գտնուէին իրենց մեծակալ բաժին մը պէտք էր տալ Յեղափոխութեան զեկաւարութեան մէջ, և անոնք հանրային մտքին առաջնորդները ընել։ Եթէ անոնք այդպիսի յաւակնութիւն մը ունեցած ըլլային, ինչ որ հաւանական չէ, թէ՛ իրենք ծաղրելի կ'ըլլային եւ թէ բոլոր արժանիքներն կը կորսուէր։ Հիմա անոնք մեռած են, եւ սակայն անոնց բնաւ չհաւասարողներ կ'ըլլեն քաղաքական ծրագիրներ պատրաստելու, Յեղափոխութիւն կազմակերպելու, չենք գիտեր գեւ ուրիշ ինչեր ընելու, վասն զի մէկը՝ մարդ է մեռցուցեր, ուրիշ մը՝ ցոյցի մէջ գտնուել է, միւս մըն ալ յեղափոխական թերթի ցրուել է, եւ այլն։

Այս ապուշներուն մէջ առաջին տեղը կը գրուէ Հաճի, որ հազիւ թէ հասարակ կարգաւ մը գիտէ, ան ալ կատկածելի, ու եւեր միտքը գրած է թէ Ժողովրդին ներկայացուցիչն է, անոր առաջնորդը պէտք է հանդիսանայ, եւ պիտի սորվցնէ թէ Յեղափոխութիւնը ինչ ճամբու մէջ մտնելու է։ Աս Ճիհանկիւլեանը առեւտր Պոլիս Զախմախ ճիւղերուն գլուխը փորթայի մէջ հատը Տ զրուշի բապուճ կը ծախէր. «Պանքա օթթա, կէօթիւկ մալը, պէշ գուրուշա, բանթօֆլաճի»։ Ետեւէն խանութ մը բացաւ եւ ջուր խահլէ կը ծախէր։

— Հաճի, ջուր մը, Հաճի, խաչվէ մը:

Բնականաբար չենք կրնար մտքերնուս անցընել իր այս աշխատութիւններուն համար զինքը պարտաւել. կ'ուզէ՛ պանքայի տնօրէն ըլլայ մարդ մը, կ'ուզէ՛ փողոցները կոշիկ ներկէ, կ'ուզէ մեծ վաճառական ըլլայ, կ'ուզէ « բան-թուփլածի », կեանքի մէջ միեւնոյնն է մեզի համար, բայց ամէն մարդ իր խելքին համեմատ զործ պէտք է սնենայ հանրային կեանքի մէջ:

Յուլիս 15ի ցոյցին ժամանակոյ բազմութեան մէջ կը գտնուէր եւս առ Հաճի Արթին Ճիհանկիւլեանը. չենք գիտեր թէ ինչ պատճառաւ չարաչար կը ծեծուի ժողովրդէն Մայր-Եկեղեցիին բակը: Զգային զրգուովին տակ պատ-րիարքարանի սրահը կը կտարէ թուրան, ու ետքէն ալ Աշքեան պատրիարքին կողքը ապաստանելով փախչել կ'ուզէ, բայց ինչպէս կ'ըլլայ օձիքը ձեռք կուտայ զիստա-ծով. դատարանին առջեւ կ'ուրանայ ըրածը, բայց Տաճա-տի, Սուրբատի, լուսարարին յայտնութիւնները կը հաս-տատեն թէ թուրան կուտողն է. բերդարդելութեան կը պատապարտուի. անցած տարի ալ ազատեցաւ:

Ինչ որ ալ ըլլար, բայց ե այնպէս իբր զո՛հ մը նկատ-ուելով իրեն քիչ մը պատիւ արուեցաւ մեր կողմէն. ինքն ալ երես առաւ ու սկսաւ յառակնութիւններ ունենալ. վե-րին վարիչ մը ըլլաւու, Յեղափոխութիւնը ուղղելու երա-զանքները միտքը պաշարեցին: Ո՛ր կ'երթար կուտակցու-թիւններու վախճանը եթէ ամէն բանտէ ելլող — եւ հիմա հազարաւորներ են — ուզէր հերոսի տիպոսով եւ հաու-խելով — զեկովարիչ ըլլալ հանրային մարքին, գործերուն: Հաճէ Արթինը զմիտքաբար կարող չեղաւ ըմբռնել թէ ի-րեն պէս խելածուկ տղէս մը մանր մունր ծառայութենէ դատ ուրիշ բան չի կրնար ընել: Իր յառակնութիւններէն ոտակայն չէր ուզէր հրաժարել. կուտակցութիւններու միու-թեան գործին մէջ ուզեց ինչալ եւ ըրած խարդախութիւն-ներովը բոլորովին կորսուեցաւ բարոյապէս ալ:

Այս հիւանդին յառակնութիւններուն վրայ դապա-փար մը տալու համար ըսենք թէ՛ ելեր հաշիւ կը պահանջէ Կեղորոնական Վարչութեան ստացած զրամներուն համար, իբր թէ Կեղորոն ամէն գէմը կ'ըլլային առջեւ իր հաշիւները պիտի բանայ:

Բայց « որ Մենք Հերոս, որ Մենք Ժողովրդի ներ-կայացուցիչ » ըսելով ամէն խենդութիւն մարքն կ'անցընէ: Եթէ քանի մը պարտաւ վայրկեան զանեք եւ այդ հերոսա-մոլութեան նկարագիրը ընենք, կարգացող պիտի կարծէ թէ գոյութիւն չունեցող գաւեշտական մը հնարած ենք: Եւ զմիտքութիւնը հան է որ չըմբռնէր թէ վրան կը խըն-դան:

Անոնք որ այս խելճ մարդը գործիք ընել ուզեցին վերին աստիճանի անբարոյական են, ե յիմար: Թուղթեր կը դը-րեն ձեռքը կուտան, — Ճիհանկիւլ շարադրել չի գիտեր — եւ կը հաւատացնեն որ իր ստորագրութիւնը մեծ ազդեցու-թիւն կ'ունենայ: Աս ալ առ թշուառականները զմիտքաբար կարծելով զմակէն բաժին կը յուսայ:

Ի՛նչ մէջ մեծ տեղ մը չէր կրնար արուիլ իրեն, ու-րիշներէն ալ յոյսը կտրեց, ե հիմա, տխմարութեան զրուս-զործոց, ելեր հայկական միութիւն մը հիմնելու եւ անոր առաջնորդելու խենդութեանն բռնուեր է: — Խնդանք, ու անցնինք:

ՆՈՐԹՈՆ ԿԻՐՃԵԱՆ ԵՒ ԲԻՆՈՒ ԻՍԻԻՖԵԱՆ

« Մարտ » ի վերջին թիւին մէջ հայ ազգին արտադրած երկու էն հոշակաւոր կեղծարարներուն՝ Կիւրճեանի եւ Իսիֆեանի առթիւ, Նորթոն ֆրանսացիին եւ Բիւնդ անդ-լիացիին անունները յիշուած էին, եւ ասոնց շահաւա-կութիւնները իբր օրինակ ցոյց արուած էին երկու հայ խաբէբաններուն արարքին առթիւ:

Յանուն մարդկային բարոյականին եւ արդարութեան, ներքեցէ որ բոլոր բանամ Նորթոնի եւ Բիւնդի անուն-ները՝ յիշեալ երկու արարածներուն արուելուն զէմ:

Իրաւ է որ Բիւնդ, իր անտաքի մեծ հայրենասէրին՝ Բանդէի՝ զիբը կեղծելով, անոր ըսել տուած էր այնպիսի բաներ որոնք Բանդէի մարքն չէին անցած, իրաւ է որ Բիւնդ՝ չարաշահութեամբ՝ իր կեղծարարութիւնները վա-ճառած էր Բանդէի քաղաքական սխերիմ՝ բայց միամիտ հակառակորդներուն, բայց պէտք չէ մոռնալ որ իր անարգ գործը երեւան կ'ըլլէր քիչ յետոյ, Բիւնդ ԱՆՁՆԱՍՊԱՆ ԵՂԱՆ:

Իրաւ է որ Նորթոն սեւամորթը կեղծ նամակներ յօ-րինելով՝ ֆրանսացի հոշակաւոր գործիչ Գլէմանոսն եւ մէկ քանի ուրիշներ Անգլիոյ ծախուած ներկայացուցած էր եւ իր յերերումները ծախած էր անոնց քաղաքական հա-կառակորդներուն, բայց պէտք չէ մոռնալ նոյնպէս որ խար-դախութիւնը երեւան կ'ըլլէր քիչ յետոյ, Նորթոն ՍՐՏԻՆ ՅԱԼԷՆ ՄԵՌԱՆ:

Ասիկա կ'ապացուցանէ որ Բիւնդ ու Նորթոն, ո՛րքան ալ ցած, ո՛րքան ալ պզգալի, ո՛րքան ալ փառած, սակայն վերջապէս իրենց սրտին մէկ անկիւնը գեա ողջ կը մնար ազնուութեան ամենափոքր ուղտիս մը, — ան որուն հա-մար բարոյախօսները կ'ըսեն թէ երբեք չի մեռնիր, — եւ թէ եկաւ օր մը որ վերջապէս իրենք իրենցմէ զգուած, հոգիին կակղցած, խղճի խայթէն կ'ըմբռնէ, կեանքերին վերջացուցին:

Մերկները՝ ասանկ ընթացք մը բռնելու երեւոյթ չու-նին, գտնէ որչափ եւս զխոնմ: Ուրեմն ինչո՞ւ Բիւնդի եւ Նորթոնի — որոնք գտնէ ազնիւ վախճան մը ունեցան, ա-նունները արատաւորել՝ Կիւրճեանի եւ Իսիֆեանի պէս անդաւաճի կերպով կարծաքցած, քարաքցած սրկաներու տալով:

Հաճեցէք ընդունիլ, եւ այն:

ՀՆԱԿԵԱՆ ԸՆԿԵՐ ՄԸ

Ժընէվ, 20 յունիս 98

Աստուծոյ Սմբատին Կովկաս սղանութեան տեղե-կութիւնները կը մնան յաջորդ թիւին. երկու անգամ է նիւթերու առատութիւն կայ: Ու խնդրեն ալ այժմութեան հարց մը չէ:

Ն Ո Ւ Ի Ր Ա Տ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Դատիթ Օշինի ձեռքով հանդիմանուած՝ ԿԱՆՈՉ ԲԱՂԱՔԷՆ՝ Մինաս Աբրահամ 2 բուպի, Յովհան փոթեան 2, Խաչատուր Միխիթարեան 2, Աբրա-համ 2, Բայաջի 2, Աւետիս 3, Գեորգ 3, Հ. Կարա-պետ 3, Յակոբ Խաչատուրեան 3, Յարութիւն Սալեան 3, Ալիքան Մանու 3, Յարութիւն 3, զուտար 31 բուպի:

ՆՈՐ-ԱՆԻ քաղաքէն Մանուկ 6 բուպի, Գալուստ 5, Գրիգոր 2, Գեորգ 2, Աւետիս 1, Միքայիլ 1, զուտար 17 բուպի:

ՆՈՐ-ԱՆԻ քաղաքէն՝ երկրորդ անգամ՝ Գրիգ 2 բուպ-լի, Գլ-Խոյ 2, Ալիք. Յով. 2, Յ. Պ. Գ. 2, Մանուշակ 1, թեթիստ Ա. 1, Վարդ. վարդապետ 1, Փանջ-Խայծակ 1, զուտար 12 բուպի:

ՊՈԼԻՖԻԼԵՆ Մանածիւղի գանձարանին մէջ ստաց-ուած են հետեւեալներէն՝

Տօրթ. 2. 20 ֆրանք, Ա. Թ. 40, Իվ. 20, Տիկ. Ա. Մ. 20, զուտար 100 ֆրանք:

ՊՈԼԻԿԱՐԻՍ, Թ. Թ. 2 լէվա, Վասոյ իմրէն 7 50, Ա. Ա. 2 20, Ե. Մ. 2, Յ. Պ. 1, զուտար 14. 70 լէվա:

ՎԻԹՊԱԿ. « Մարտ » թիւ 11ին մէջ Վօքէլիւնի Հա-յոց Միութեան նաւերը տեւաւ ըլլայ 4 շիւրի եւ ոչ 4 տար:

Ն Ո Ր Կ Ե Ա Ն Ք

Հ Ր Ա Տ Ա Ր Ա Կ ՈՒ Թ Ի Ի Ն

ՀՆԱԿԵԱՆ ԸՆԿԵՐ ՄԸ

ՆՈՐ ԿԵԱՆՔԸ 1898 յունուար 1 էն սկսած է հրա-տարակուիլ Լոնտոն: Ահաւասիկ վերջին երկու թիւերուն բովանդակութիւնը.

Թիւ 12, յունիս 15

1. Տերապետութեան մը հետեւանքը. ԱՐՓԻԱՐ ԱՐ-ՓԻԱՐԵԱՆ.

2. Հայաստան, իր պատմութիւնը, իր գրականու-թիւնը, իր գերը Արեւելքի մէջ. Բանախօսութիւն արտա-սանուած Բարիդ. ԱՐՇԱԿ ԶՊԱՆԵՆ.

3. Հայաստանի կացութիւնը. Խարրերդի նահանգը. ԷՏՈՒՐԲՏ Ճ. ՄԻԼԼԱՐՏ.

4. Հայ միտքը Եւրոպայի առջեւ. Նամակ Բարիդէն. 5. Ժամանակակից պատմութեան ԼՂեր. Կ. Պարսոյ պահպանողական վարչութիւնները. — 1891—94, երկրորդ վարչութիւն Մագսուտ Սիմոն պէյի. ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻ-ԱՐԵԱՆ.

6. Օրուան քաղաքականութիւնը. Լ. ԶԱՐԹՈՒՄ-ԵԱՆ.

Թիւ 13, յուլիս 1

1. Նոր վախ մըն ալ. ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ.

2. Հայաստան, իր պատմութիւնը, իր գրականու-թիւնը, իր գերը Արեւելքի մէջ. Բանախօսութիւն արտա-սանուած Բարիդ. ԱՐՇԱԿ ԶՊԱՆԵՆ.

3. Ժամանակակից պատմութեան ԼՂեր. Կ. Պարսոյ պահպանողական վարչութիւնները. — 1891—94, երկրորդ վարչութիւն Մագսուտ Սիմոն պէյի. ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐ-ԵԱՆ.

4. Հայաստանի կացութիւնը. ԶԼՅԹԵՆ. Մ. Ս.

5. Ծովուն հետ. ՀՐԱԶԻՆ.

6. Դեպի ոռոտացում. ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ.

7. Օրուան քաղաքականութիւնը. Լ. ԶԱՐԹՈՒՄ-ԵԱՆ:

* *

ՆՈՐ ԿԵԱՆՔԸ կը հրատարակուի ամէն ամսու 1ին եւ 15ին: Բաժնեդէնն է Եւրոպայի համար տարեկան 10 եւ վեցամեայ 5 ֆրանք, Ամերիկայի համար տարեկան 2 ու վեցամեայ 1 տուար:

Որովհետեւ յաճախ զժուարութիւններու կը մատ-նուինք կոր մեզի զրկուած մանտա-բողներու կամ մընի-օրարներու գանձման մէջ, հարկ կը համարենք յիշեցնել թէ, 1. Պէտք է մանտա-բողը կամ մընի-օրարը զրկել Լ. Ֆրանք անուն, վճարել Լոնտոն (եւ ոչինչ աւելի). 2. Ղրկողը պէտք է յայտնէ մեզ այն անունը որով ման-տա-բողը կամ մընի-օրարը տուած է:

Բաժանորդ զրուի ուղղութիւնը կրնան գիմել Նոր Կեանքի հասցէին (Լ. Ֆրանք, 309, Լեպորթ Կրով, Լոնտոն, Կ.), զրկելով իրենց բաժնեդէնը, կամ գիմել իւրաքանչիւր քաղաքի Հնչակեան մանածիւղին ու անոր յանձնել զրամը:

Տ Պ Ա Ր Ա Ն Հ Ն Չ. Կ Ո Ւ Ս Ա Կ Յ Ո Ւ Թ Ե Ա Ն